

Łojek, Jerzy

Statystyka prasy polskiej okresu 1661-1831

Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego 4/1, 5-22

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY ŁOJEK

STATYSTYKA PRASY POLSKIEJ OKRESU 1661—1831

Wszelkie próby statystycznego zanalizowania historii prasy w Polsce z natury rzeczy musiały być poprzedzone opracowaniem bibliografii, która by — przynajmniej w założeniu — objęła wszystkie tytuły gazet i czasopism ukazujących się na ziemiach polskich w okresie interesującym badacza podejmującego statystyczną analizę. W roku 1870 ukazał się pierwszy tom *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera, zawierający m. in. alfabetyczny spis wszystkich czasopism polskich; w roku następnym autor *Bibliografii* wydał ten spis jako osobną broszurę, a w dziesięć lat później uzupełnił go tytułami przeoczonymi¹. W ten sposób historycy prasy uzyskali materiał pozwalający z dużą — jak przypuszczano — dokładnością ująć liczbowo rozwój i stan prasy polskiej w poszczególnych latach i okresach. Nie jest też rzeczą przypadku, że wkrótce potem, w pięć lat po wydaniu suplementu do spisu czasopism Estreichera, ukazała się praca Stanisława Jana Czarnowskiego, zawierająca szczegółową statystykę prasy polskiej, poczynając od roku 1661 aż po lata osiemdziesiąte XIX wieku². Było to pierwsze w historiografii i właściwie po dziś dzień jedyne samodzielne, źródłowe opracowanie statystyczne dziejów polskiego czasopiśmiennictwa. Opublikowany w roku 1928 szkic Stanisława Jarkowskiego skorygował w pewnym zakresie obliczenia Czarnowskiego³, nie zawierał jednak wystarczającego omówienia źródeł, na których oparł się autor, ani też metody zastosowanej przy analizie danych, toteż wartość tego opracowania jest niestety bardzo problema-

¹ K. Estreicher, *Spis alfabetyczny czasopismów i dzieł zbiorowych od najdawniejszych czasów*, [w:] *Bibliografia Polska*, t. 1, Kraków 1870, s. 240—266, uzupełnienia do tomu 1, s. 39—40, t. 6, Kraków 1881, s. 134—141; K. Estreicher, *1400 pism periodycznych i zbiorowych, abecedłowo zestawili...*, Kraków 1871, s. 27.

² S. J. Czarnowski, *Postępy literatury periodycznej, studium z dziejów prasy*, Warszawa 1886. Praca ta weszła następnie w skład dzieła pt. *Literatura periodyczna i jej rozwój*, Kraków 1892 [cz. 1], s. 28 i nast.

³ S. Jarkowski, *Prasa polska od jej zarania do chwili obecnej w świetle liczb (1661—1927)*, „Kurier Warszawski”, 1928, nr 2, s. 4—6.

tyczna. Przez kilkadziesiąt lat obliczenia Czarnowskiego i Jarkowskiego były jedynym materiałem wyzyskiwanym przez historyków, którzy pisząc o dziejach prasy w Polsce starali się uzupełnić swe wywody elementami statystycznymi. Nikt niestety nie poddał tych obliczeń krytycznej analizie. Wszystkie te obliczenia przyjął też w całej rozciągłości autor ostatniego, najnowszego opracowania o statystyce prasy polskiej do roku 1918, zawierającego bogaty, ale bardzo niepewny materiał liczbowy⁴.

Źródłem wszystkich braków i błędów w dotychczasowej statystyce prasy polskiej jest oczywiście zasadnicze źródło będące jej podstawą, tj. *Bibliografia polska* Karola Estreichera. Monumentalne to dzieło jest niestety stosunkowo najmniej dokładne i wiarygodne właśnie w zakresie czasopism. „Grzechem pierworodnym” opracowania Estreichera było przyjęcie bardzo niewyraźnych, niejasnych i niepewnych kryteriów wyodrębnienia czasopism spośród całokształtu druków polskich. Estreicher zaliczył do czasopism setki tytułów, które nawet przy zastosowaniu najszerszej definicji za czasopisma uznanymi być nie mogą. Włączył przede wszystkim do czasopism znaczną część tzw. pism zbiorowych, wydawnictw seryjnych, publikacji urzędowych; uznał za czasopisma — choć niekonsekwentnie — kalendarze, roczniki i tzw. noworoczniki; wreszcie wskutek licznych pomyłek i niedokładności w badaniu treści wielu tytułów w niektórych wypadkach zaliczył do czasopism druki będące pojedynczymi broszurami politycznymi czy nawet publikacje beletrystyczne. Są wśród tytułów prasowych notowanych przez Estreichera takie, które nigdy w ogóle nie istniały, a wprowadzone zostały do *Bibliografii* wskutek niedokładności w sporządzaniu zapisów; w ten sposób jedno czasopismo występuje u Estreichera nieraz w dwóch lub trzech miejscach pod różnymi tytułami⁵. Z drugiej strony istnieją niewątpliwie czasopisma u Estreichera w odpowiednich miejscach pominięte. Błędów tych w większości wypadków nie skorygowało niestety drugie, rozszerzone i poprawione wydanie *Bibliografii polskiej*⁶.

---

⁴ S. Dziki, *Przegląd statystyki prasy polskiej (do 1918 r.)*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 1961, nr 1—2, s. 140—161.

⁵ Np. z okresu powstania listopadowego Estreicher zanotował trzy gazety lubelskie: „Głos Lubelski”, „Goniec Lubelski”, „Kurier Lubelski” — w rzeczywistości istniał tylko ten ostatni. Podobnie dwa czasopisma płockie: „Głos Płocki” i „Goniec Płocki” — również ukazywał się tylko ten drugi.

⁶ W wydaniu tym pojawiły się nawet nowe błędy; tak np. nigdy nie wychodził notowany u Estreichera „Tygodnik Warszawski” z lat 1817—1818, wprowadzony do zestawienia na podstawie błędnego zapisu sporządzonego z egzemplarza jednego z czasopism biblioteki KUL w Lublinie, por. *Bibliografia polska XIX stulecia*, wyd. 2, t. 3, Kraków 1962, s. 482.

Opierając się na danych Estreichera autorzy statystyk tworzyli z natury rzeczy nieprawdziwy obraz liczbowy dziejów prasy polskiej. Jest to obraz przede wszystkim sztucznie powiększony; w niektórych latach i okresach Czarnowski i Jarkowski zanotowali liczbę czasopism znacznie większą od stanu rzeczywistego. Dotyczy to zwłaszcza interesującego nas w tej chwili okresu wczesnych dziejów prasy w Polsce — do powstania listopadowego włącznie. Obliczenia ich były zresztą bardzo nieprecyzyjne i jednostronne: na podstawie *Bibliografii polskiej* można było pokusić się o przedstawienie dynamiki rozwojowej prasy, notując liczbę tytułów powstających w poszczególnych latach; trudniejsze już było uchwycenie stanu prasy w poszczególnych okresach, gdyż wymagało to stwierdzenia daty końcowej wszystkich czasopism; natomiast analiza jakościowa i strukturalna stanu prasy była już zupełnie niemożliwa i takiej próby dotychczas nie podjęto.

Dane statystyczne przedstawione i zanalizowane w niniejszym artykule uzyskane zostały dzięki badaniom podjętym przez Pracownię Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX wieku PAN, a zmierzającym do przygotowania kompletnej bibliografii prasy polskiej od 1661 do 1960 roku. Poszukiwania bibliograficzne objęły — jeżeli chodzi o okres do 1831 roku — kwerendę wszystkich ogólnych i specjalistycznych bibliografii XVII, XVIII i XIX wieku, całej dotychczasowej literatury historycznej, związanej bezpośrednio lub choćby ubocznie z dziejami prasy i czasopiśmiennictwa, wreszcie odpowiednich źródeł drukowanych i rękopiśmiennych. Uzyskane materiały zostały zweryfikowane przez zbadanie poszczególnych tytułów na zasadzie autopsji. Udało się w ten sposób stwierdzić istnienie od roku 1661 do chwili upadku powstania listopadowego 370 czasopism wychodzących na ziemiach polskich lub poza granicami Rzeczypospolitej z roku 1772, ale bezpośrednio z Polską związanych. Spośród tych 370 czasopism odszukano i zbadano 335; pozostałe (35 tytułów, w tym 18 tytułów z wieku XVIII i 17 z wieku XIX) okazały się niemożliwe do odszukania, zostały jednak włączone do ogólnego zbioru 370 pozycji z uwagi na przekonywające świadectwa pośrednie, dowodzące ich rzeczywistego istnienia. Wymieniona liczba 370 gazet i czasopism stanowi zbiór statystyczny, który może być poddany odpowiednim zabiegom analitycznym.

Jest oczywiście możliwe, iż poza zasięgiem poszukiwań bibliograficznych Pracowni Historii Czasopiśmiennictwa pozostały niektóre publikacje efemeryczne, nie zachowane w najważniejszych publicznych bibliotekach krajowych i nie notowane w źródłach lub opracowaniach. Liczba 370 pozycji musi być więc traktowana jako najbardziej zbliżona do hipotetycznego stanu rzeczywistego czasopiśmiennictwa na ziemiach polskich w latach 1661—1831, zgodnie z obecnym stanem badań nad historią prasy

polskiej. Dalsze badania mogą wprowadzić tu pewne korektury, aczkolwiek jest mało prawdopodobne, by podane liczby uległy większym zmianom. Z drugiej strony należy wziąć pod uwagę, że uzyskanie całkowitej pewności zarejestrowania wszystkich tytułów prasy polskiej z wczesnego okresu jej dziejów nie będzie już nigdy możliwe z powodu znacznego przetrzebień zasobów bibliotecznych i słabego stanu zachowania odpowiednich źródeł.

Metoda określenia jednostki czasopiśmienniczej, przyjęta w niniejszym opracowaniu, wymaga pewnego wyjaśnienia. Ustalenie z niezawodną pewnością, w jakich ramach dane wydawnictwo można traktować jako jedno i to samo czasopismo, nie jest w wielu wypadkach łatwe. Kryterium osobnego tytułu, przyjęte powszechnie w pracach bibliograficznych, jest w badaniach historyczno-statystycznych zbyt formalne. Zdarzają się czasopisma wydawane bez przerwy przez tego samego wydawcę, pod tą samą redakcją, nie zmieniające bynajmniej swej roli społecznej — które występują jednakże pod różnymi tytułami. Tak np. redagowany przez Chrystiana Bogumiła Steinera „Dziennik Warszawski” z 1788 roku ukazał się tylko raz pod tym tytułem, dwa następne numery tego czasopisma zatytułowane były „Biblioteka Warszawska Literatury Zagranicznej i Narodowej” — co nie przeszkadza, że historyk musi uznać tożsamość wydawnictwa. Podobnie „Korespondent Warszawski” z 1792 roku zmienił w roku 1793 tytuł na „Korespondent Krajowy i Zagraniczny”, pozostając tym samym czasopismem. W tych wypadkach wszystko przemawiało za uznaniem danej publikacji za jedną pozycję statystyczno-bibliograficzną. Zdarzają się wypadki odwrotne; tak np. „Gazeta Warszawska”, założona w roku 1774, ukazywała się bez przerwy i pod tą samą redakcją do końca roku 1793, następnie została zlikwidowana. Wydawana na jej miejsce przez innego wydawcę „Gazeta Krajowa” z 1794 roku nie miała nic wspólnego ze swoją poprzedniczką, podobnie jak „Gazeta Wolna Warszawska” z czasów insurekcji kościuszkowskiej. Założona wreszcie w listopadzie 1794 roku nowa „Gazeta Warszawska” musi być traktowana jako całkiem odrębne wydawnictwo, przypadkowo występujące pod tym samym tytułem, co „Gazeta” z lat 1774—1793. Również „Korespondent Warszawski i Zagraniczny”, założony w styczniu 1795 roku i wydawany do lipca 1796 roku, musi być traktowany jako osobne wydawnictwo, w odróżnieniu od gazety pod tym samym tytułem, założonej po przerwie, w styczniu 1797 roku, przez innego wydawcę i pod nową redakcją. Natomiast zmiana tytułu tego czasopisma w roku 1800 na „Gazetę Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” nie narusza zasady traktowania wydawnictwa jako jednej tylko pozycji statystycznej.

Pewne wątpliwości budzić mogą czasopisma wydawane jako bezpośrednia kontynuacja czasopism zlikwidowanych lub zreorganizowanych. Tak np. można by się zastanawiać nad sensem oddzielenia „Wiadomości Warszawskich” od ich bezpośredniej kontynuacji, „Gazety Warszawskiej” z 1774 roku; kryterium dodatkowym i decydującym w połączeniu z innymi jest tutaj wszelako zmiana własności przywileju gazetowego w listopadzie 1773 roku. „Gazeta Południowo-Pruska” ukazywała się pod tym tytułem do listopada 1806 roku, przyjęła następnie tytuł „Gazety Poznańskiej”, który w czerwcu 1815 roku uległ dalszej i ostatecznej zmianie na „Gazetę W. Ks. Poznańskiego”. Czasopismo to mogłoby więc ewentualnie uchodzić za wydawnictwo jednolite w okresie od 1794 do 1865 roku (data likwidacji gazety); jednakże zmiana redakcji i charakteru politycznego gazety w 1806, a wydawcy w 1815 roku usprawiedliwia podział wydawnictwa na trzy jednostki statystyczne. Pewnym problemem jest również kwestia „gazet podwójnych” w XVIII wieku: „Kurieria Polskiego” i „Wiadomości z Cudzych Krajów”, „Gazet Polskich” i „Gazet Cudzoziemskich” *etc.*, wydawanych przez tę samą redakcję jako czasopisma wzajemnie się uzupełniające; przyjęto w końcu zasadę traktowania takich czasopism jako dwóch jednostek. Jak widzimy, kryterium tytułu nie może być uznane ani za niezbędne, ani za wystarczające, dopiero w połączeniu z innymi rozstrzyga o określeniu danego czasopisma jako jednostki statystycznej; niezbędna jest tu oczywiście znajomość dziejów każdego z czasopism.

Statystyka objęła wszystkie druki polskie wydawane periodycznie w okresie 1661—1831 oraz wszystkie druki periodyczne w językach obcych wydawane na ziemiach polskich w granicach objętych przez Rzeczpospolitą przed rokiem 1772. Wyłączone zostały jedynie czasopisma niemieckie wydawane w Gdańsku, gdyż rozwój prasy gdańskiej przebiegał autonomicznie w znacznym odseparowaniu od życia społecznego i kulturalnego reszty ziem polskich. Włączono do statystyki czasopisma do kwartalników włącznie, w niektórych wypadkach półroczniki i roczniki, jeżeli ich rzeczywista rola społeczna zbliżyła je do prasy. Policzone również publikacje, które ukazały się tylko w postaci numeru pierwszego, ale zamierzone były jako regularne wydawnictwa periodyczne, wreszcie niektóre publikacje wydawane w odstępach nierównych, ale pełniące w życiu społecznym lub kulturalnym funkcję czasopism. Statystyka nie objęła natomiast liczonych w zasadzie przez Czarnowskiego i Jarkowskiego noworoczników, pism zbiorowych, publikacji seryjnych, roczników urzędowych, kalendarzy itp. Nie objęła również nieperiodycznej prasy ulotnej — ulotnych druków informacyjnych, wydawanych nieregularnie pod różnymi tytułami w końcu XVII i początkach XVIII wieku.

Mimo dość istotnego zwięzienia zakresu statystyki obejmuje ona — wskutek uwzględnienia czasopism dawniej nie znanych lub efemerycznych i nie uwzględnionych w dotychczasowych statystykach — ogólną liczbę czasopism mniej więcej równą tej, którą dla okresu 1661—1831 wyliczyli dotychczasowi badacze. Jarkowski wyliczył do końca roku 1830 łącznie 348 czasopism⁷; Dziki w ślad za Czarnowskim 353 czasopisma⁸; Zygmunt Gloger w swej *Encyklopedii staropolskiej* ułożył w porządku alfabetycznym 321 tytułów z lat 1661—1830, włączając w to jednakże wiele wydawnictw nieperiodycznych, seryjnych, kalendarzy itp., nawet pojedynczych broszur⁹. Niniejsza statystyka wylicza do końca listopada 1830 roku 331 czasopism oraz 39 czasopism z okresu powstania listopadowego — łącznie 370 pozycji.

STRUKTURA I PODZIAŁ TERYTORIALNY PRASY POLSKIEJ W POSZCZEGÓLNYCH OKRESACH

Dotychczasowe próby statystyczne ograniczały się do zobrazowania dynamiki rozwoju prasy polskiej przez zanotowanie ogólnej liczby czasopism powstałych w poszczególnych latach i okresach na całym obszarze Rzeczypospolitej. Jest to, rzecz jasna, bardzo niewystarczające; statystyka może mieć dla historyka prasy odpowiednią wartość tylko wtedy, jeżeli ukazuje rozmieszczenie terytorialne poszczególnych inicjatyw prasowo-wydawniczych, jak również dzieli powstające czasopisma według zasadniczych typów. Przedstawione poniżej tabele 1—5 spełniają te wymogi; uznano za najodpowiedniejsze podzielenie historii prasy polskiej w latach 1661—1831 na pięć okresów rozwojowych: okres początkowy, najdłuższy, od założenia „Merkurjusza Polskiego” w 1661 roku do końca epoki saskiej, tj. do roku 1763; okres Oświecenia (1764—1788), do początków Wielkiego Sejmu; okres intensywnych przemian politycznych i społecznych, Sejmu Czteroletniego, drugiego rozbioru, insurekcji, upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej, tj. lata 1789—1794; okres porobiorowy i czasy Księstwa Warszawskiego 1795—1814; wreszcie okres Królestwa Polskiego i powstania listopadowego 1815—1831. Periodyzacja ta bierze pod uwagę zasadniczy wpływ dziejów politycznych na historię prasy. W tabelach zastosowano podział terytorialny na pięć najważniejszych ośrodków życia politycznego i kulturalnego na ziemiach polskich w interesującym nas okresie (Warszawa, Kraków, Wilno, Lwów, Poznań); czasopisma powstające sporadycznie w innych miejscowościach na zie-

⁷ Jarkowski, *op. cit.*

⁸ Dziki, *op. cit.*, s. 142—144.

⁹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, hasło „Czasopisma polskie”, wyd. 2, Warszawa 1958, t. 1, s. 275—284.

TABL. 1. CZASOPISMA POWSTAŁE W LATACH 1661—1763 (103 LAT)

Rodzaj czasopisma	Miejscowość						Razem
	War- szawa	Kra- ków	Wilno	Lwów	Poznań	Inne	
Gazety ogólnoinformacyjne w języku polskim	11	1	4	—	—	2	18
Gazety ogólnoinformacyjne w językach obcych	3	—	—	—	—	4	7
Czasopisma literackie, tzw. „moralne”, itp. w języku polskim	2	—	—	—	—	—	2
Czasopisma literackie, tzw. „moralne”, itp. w jęz. obcych	3	—	—	—	—	—	3
Czasopisma polityczne itp. w języku polskim	1	—	—	—	—	—	1
Czasopisma polityczne itp. w językach obcych	—	—	—	—	—	—	—
Różne czasopisma w języku polskim	1	—	1	1	—	—	3
Różne czasopisma w językach obcych	3	—	—	—	—	4	7
Razem	24	1	5	1	—	10	41

TABL. 2. CZASOPISMA POWSTAŁE W LATACH 1764—1788 (25 LAT)

Gazety ogólnoinformacyjne w języku polskim	1	1	—	3	—	2	7
Gazety ogólnoinformacyjne w językach obcych	2	—	—	2	—	1	5
Czasopisma literackie, tzw. „moralne”, itp. w języku polskim	4	—	—	—	—	—	4
Czasopisma literackie, tzw. „moralne”, itp. w językach obcych	6	—	—	—	—	—	6
Czasopisma polityczne itp. w języku polskim	6	1	—	—	—	—	7
Czasopisma polityczne itp. w językach obcych	—	—	—	—	—	—	—
Różne czasopisma w języku polskim	7	—	—	1	—	1	9
Różne czasopisma w językach obcych	1	—	—	—	—	—	1
Razem	27	2	—	6	—	4	39

TABL. 3. CZASOPISMO POWSTAŁE W LATACH 1789—1794 (6 LAT).

Rodzaj czasopisma	Miejscowość						Razem
	War- szawa	Kra- ków	Wilno	Lwów	Poznań	Inne	
Gazety ogólnoinformacyjne w języku polskim	10	1	1	1	1	—	14
Gazety ogólnoinformacyjne w językach obcych	8	—	—	—	1	1	10
Czasopisma literackie itp. w języku polskim	1	—	—	—	—	—	1
Czasopisma literackie itp. w językach obcych	1	—	—	—	—	—	1
Czasopisma polityczne, społeczne, ekonomiczne w jęz. polskim	6	—	—	—	—	—	6
Czasopisma polityczne, społeczne, ekonomiczne w jęz. obcych	—	—	—	—	—	—	—
Różne czasopisma w języku polskim	5	—	—	—	—	2	7
Różne czasopisma w językach obcych	—	—	—	—	—	—	—
Razem	31	1	1	1	2	3	39

TABL. 4. CZASOPISMO POWSTAŁE W LATACH 1795—1814 (20 LAT)

Gazety ogólnoinformacyjne w języku polskim	4	1	2	1	1	5	14
Gazety ogólnoinformacyjne w językach obcych	2	1	1	2	1	2	9
Czasopisma literackie itp. w języku polskim	5	1	3	—	1	1	11
Czasopisma polityczne itp. w językach obcych	—	—	—	—	—	—	—
Czasopisma polityczne, społeczne, ekonomiczne w jęz. polskim	1	1	1	1	1	—	5
Czasopisma polityczne, społeczne, ekonomiczne w jęz. obcych	—	—	—	—	—	—	—
Różne czasopisma w języku polskim	5	4	1	—	—	6	16
Różne czasopisma w językach obcych	1	1	—	1	1	—	4
Razem	18	9	8	5	6	15	61

miach polskich lub poza granicami Rzeczypospolitej z 1772 roku zebrane zostały w dodatkowej rubryce; w grupie tej nie przeprowadzono dalszego podziału z uwagi na niedużą liczbę jednostek i znaczny rozrzut terytorialny.

Czasopisma podzielone zostały na cztery zasadnicze typy. Grupa „gazety” nie wymaga dokładniejszego objaśnienia; mieszczą się w niej wszystkie czasopisma ogólnoinformacyjne, wydawane w wieku XVIII w zasadzie raz lub dwa razy w tygodniu, w wieku XIX już częściej, do siedmiu razy w tygodniu. Grupa „czasopism literackich” obejmuje wszystkie periodyki publikujące utwory beletrystyczne, recenzje, przeglądy krytyczne, materiały rozrywkowe itp. W grupie tej pomieszczono tzw. „czasopisma moralne” z XVIII wieku, specyficzny typ periodyku społecznego o tendencji moralizatorskiej, a także wszystkie „magazyny” rozrywkowe i czasopisma kobiece z czasów Królestwa Kongresowego. Do „czasopism politycznych” zaliczono periodyki publikujące materiały informacyjne o charakterze przeglądów bieżącej sytuacji politycznej w Europie, artykuły dotyczące naczelných problemów gospodarczych, społecznych i politycznych, nawet swojego rodzaju artykuły naukowe przeznaczone dla szerokiego kręgu odbiorców. W grupie tej znalazły się takie czasopisma, jak np. „Merkuriusz Historyczny i Polityczny” z lat 1736—1738, „Pamiętnik Historyczno-Polityczny” 1782—1792, „Dziennik Handlowy” 1786—1793, „Pamiętnik Warszawski” 1815—1823, „Orzeł Biały” 1819—1820 itd. Wreszcie grupa czasopism „różnych” objęła periodyki wszelkich innych rodzajów: urzędowe, ogłoszeniowe, naukowe, rolnicze, dziecięce itp. Zasadniczym kryterium podziału był tutaj cel stawiany sobie przez redakcję, formy literackie i dziennikarskie występujące na łamach pisma, wreszcie krąg czytelników, dla których pismo było w zasadzie przeznaczone.

Niezbędnym uzupełnieniem tablic nr 1—5 jest tablica nr 6 ukazująca rozwój prasy polskiej w poszczególnych latach. Lata pominięte są okresami „posuchy wydawniczej” — nie powstały w nich żadne czasopisma. Tablica ta dowodzi absolutnej przewagi Warszawy nad wszystkimi innymi ośrodkami życia kulturalnego ziem polskich: ogółem 212 czasopism spośród 370 założono w Warszawie. Drugie miejsce zajmuje Kraków (32 czasopisma), trzecie Wilno (25), czwarte i piąte Lwów i Poznań (po 22). Pierwsze czasopismo w dziejach Polski („Merkuriusz Polski”) powstało w Krakowie w roku 1661. Pierwszym czasopismem założonym w Warszawie był — w świetle najnowszych badań — „Mercurius Polonicus” z 1698 roku. Wilno otrzymało pierwsze czasopismo w roku 1759; były to „Nowiny Wileńskie”, nie znane już dzisiaj nawet z pojedynczych numerów. Gdyby podać w wątpliwość istnienie tego nie stwierdzonego z auto-psji czasopisma, za początek prasy wileńskiej uznać by trzeba było zało-

TABL. 5. CZASOPISMA POWSTAŁE W LATACH 1815—1831 (17 LAT)

Rodzaj czasopisma	Miejscowość						Razem
	War- szawa	Kra- ków	Wilno	Lwów	Poznań	Inne	
Gazety ogólnoinformacyjne w jęz. polskim	22	5	—	—	1	9	37
Gazety ogólnoinformacyjne w jęz. obcych	7	—	—	—	2	1	10
Czasopisma literackie, rozrywkowe itp. w jęz. polskim	30	7	2	5	6	4	54
Czasopisma literackie, rozrywkowe itp. w jęz. obcych	3	—	—	2	3	—	8
Czasopisma polityczne, społeczne, ekonomiczne w jęz. polskim	13	1	2	—	—	—	16
Czasopisma polityczne, społeczne, ekonomiczne w jęz. obcych	1	—	—	—	—	—	1
Różne czasopisma w jęz. polskim	33	6	7	2	1	11	60
Różne czasopisma w jęz. obcych	1	1	—	—	2	—	4
Razem	110	20	11	9	15	25	190

żenie „Kurieria Litewskiego” (wraz z „Wiadomościami Cudzoziemskimi” i „Wiadomościami Literackimi”) w roku 1760. Pierwsze czasopismo lwowskie notowane jest w roku 1760 — były to również nie znane dzisiaj, nie zachowane w bibliotekach „Wiadomości Literackie”. Gdyby pominąć to czasopismo, za pierwszą gazetę lwowską uchodzić by mogła dopiero „Gazette de Léopol” z 1776 roku. Poznań czekać musiał na swoją pierwszą gazetę do roku 1794 — dopiero wtedy powstało pierwsze w dziejach tego miasta czasopismo — „Gazeta Południowo-Pruska” (wraz z niemiecką „Südpreussische Zeitung”). Spośród innych miast za pierwsze ośrodki wydawnicze prasy polskiej uznać trzeba Wrocław („Polnischer Mercurius” i „Bresslauischer Mercurius aus dem Koenigreich Polen”

TABL. 6. CZASOPISMA NOWO POWSTAŁE WG LAT ZAŁOŻENIA

Rok	Warszawa	Kraków	Wilno	Lwów	Poznań	Inne	Razem
1661		1					1
1697						2	2
1698	1						1
1718						2	2
1722						1	1
1725						1	1
1729	3						3
1730	2						2
1733						1	1
1734	2						2
1736	1						1
1743						1	1
1753	1						1
1754	1						1
1756	2						2
1757	1						1
1758	2						2
1759			1				1
1760	1		3	1		1	6
1761	4		1				5
1762	3					1	4
1765	2						2
1768	1						1
1769	1	1					2
1770	3						3
1772	1						1
1774	1						1
1775						1	1
1776	1			1			2
1777	1						1
1778	1						1
1781	1						1
1782	2						2
1783				1			1
1784	1	1		1		2	5
1785	2						2
1786	3			2			5
1787	1					1	2
1788	5			1			6
1789	2					1	3
1790	1						1
1791	6						6
1792	3			1		2	6
1793	3						3
1794	17	1	1		2		21

TABL. 6. c. d.

Rok	Warszawa	Kraków	Wilno	Lwów	Poznań	Inne	Razem
1795	2	1		1			4
1796	1	1	1	1	1	1	6
1797	1						1
1798					1		1
1799		1				1	2
1801	2						2
1802					2		2
1803			1	1		2	4
1804	1		2				3
1805		1	1			2	4
1806		1	1		2	1	5
1807	4						4
1808			1			3	4
1809	1						1
1810						1	1
1811		1		1		1	3
1812	5	2	1	1		2	11
1814		1				1	2
1815	1		2		2	1	6
1816	2	1	2	1	2	3	11
1817	4		1	1		3	9
1818	6		1		1	3	11
1819	3	1				1	5
1820	6		2	1		1	10
1821	7	1		1	1		10
1822	7	1	1		1		10
1823	6	5		1	3		15
1824	3		1	1	1	1	7
1825	4				1		5
1826	3	2					5
1827	4	1					5
1828	8	1		1			10
1829	9	4					13
1830	23	1	1	2	1	8	36
1831, I—IX	16	1			1	4	22
Razem	212	32	25	22	22	57	370

z 1697 roku); dalej Toruń i Królewiec (w roku 1718 „Polnische Bibliothek” i „Poczta Królewiecka”). W Grodnie „Gazeta Grodzieńska” założona została w roku 1775. W roku 1784 ukazywała się rzekomo „Gazeta” w Radziwiłłowskim Nieświeżu. Wreszcie w roku 1799 wyszło parę numerów pierwszego w dziejach prasy polskiej pisma emigracyjnego — „Dekady Legionowej”, redagowanej w Mantui.

STAN PRASY POLSKIEJ W POSZCZEGÓLNYCH OKRESACH

Przyczynkiem do ustalenia rzeczywistej roli społecznej prasy w poszczególnych okresach jest przede wszystkim stwierdzenie stanu ilościowego prasy w odpowiednich latach, tzn. liczby czasopism ukazujących się jednocześnie w najważniejszych ośrodkach życia kulturalnego i politycznego kraju — i na wszystkich ziemiach polskich łącznie. Próbę taką stanowi tablica nr 7. Zastrzec trzeba, iż liczba końcowa sumująca czasopisma wychodzące jednocześnie w wybranych latach, a nawet liczby szczegółowe ukazujące ilość czasopism w poszczególnych ośrodkach zależą w dużym stopniu od przypadkowego przyjęcia tej, a nie innej daty rocznej — chyba że wybrany rok jest zbadanym celowo okresem wybitnego nasilenia życia politycznego. Tak np. rok 1780 wydawać się może okresem wybitnego upadku prasy polskiej — na wszystkich ziemiach polskich ukazują się wówczas tylko 4 czasopisma; gdyby jednak przyjąć rok nieco wcześniejszy lub nieco późniejszy, liczba końcowa przedstawiałaby się bardziej imponująco. Przy przewadze bowiem czasopism efemerycznych kwestia przypadku rozstrzyga o zgromadzeniu większej liczby tytułów w obrębie jednego roku. Tablicę rozpoczyna rok 1730 — od tej daty bowiem liczyć dopiero można dzieje nieprzerwanego istnienia prasy polskiej. Następne daty wybrane są w ten sposób, iż ukazują sytuację w okresach stabilizacji (okresach „typowych”) lub w okresach przełomowych dla dziejów politycznych ziem polskich. Oczywiście — za jednoczesne ukazywanie się przyjmując trzeba w praktyce ukazywanie się liczonych czasopism w ramach jednego roku; w ten sposób lata bogate w efemerydy, które nie odegrały większej roli (np. rok 1793), przedstawiają się czasami zbyt imponująco — statystyka nie ma jednakże na to żadnej rady. Rok 1791/1792 obejmuje okres od 1 stycznia 1791 do 1 sierpnia 1792, a więc okres największego nasilenia wpływów stronnictwa patriotycznego — aż do zwycięstwa konfederacji targowickiej i likwidacji prasy postępowej; rozszerzenie takie jest celowe z uwagi na lepsze zobrazowanie rozwoju prasy w tym ważnym okresie. Podobnie rok 1793 rozszerzony jest o trzy pierwsze miesiące roku 1794, aby nie łączyć prasy insurekcji z prasą cenzurowaną lub koncesjonowaną pod rządami targowiczian i rosyjską okupacją. Rok 1794 (insurekcja) obejmuje miesiące od kwietnia do listopada. Rok 1830 obejmuje prasę wychodzącą od stycznia do końca listopada, natomiast rok powstania listopadowego — od grudnia 1830 do września 1831.

Tablica przedstawia stan prasy w pięciu wybranych miastach, najważniejszych ośrodkach życia politycznego i kulturalnego; przedstawiając typy prasy połączono grupę drugą i trzecią z tablic 1—5 w jedną

TABL. 7. CZASOPISMA WYCHODZĄCE NA ZIEMIACH POLSKICH LUB Z POLSKĄ ZWIĄZANE

Rok	Warszawa			Kraków			Wilno			Lwów			Poznań			Inne		Razem
	gazety ogólno- inform.	czas. liter., społ., polit.	Różne	gazety ogólno- inform.	czas. liter., społ., polit.	Różne	gazety ogólno- inform.	czas. liter., społ., polit.	Różne	gazety ogólno- inform.	czas. liter., społ., polit.	Różne	gazety ogólno- inform.	czas. liter., społ., polit.	Różne	czaso- pisma wszyst- kich ro- dzajów		
																	czaso- pisma wszyst- kich ro- dzajów	
1730	3															3		
1760	5		2	2		1										12		
1764	3			3												8		
1780	1	1		1												4		
1788	2	4	3	1					2							14		
1791/1792	8	4	3	1					1							20		
1793/1794	7	4	3	2					2							18		
insu- rekcja																		
1794	8	2		1					2							18		
1795	2	1		1					2							11		
1800	3			2					1							12		
1805	3	2		2	1				1							17		
1810	2	1		1					1							10		
1812	2	1		1					2							20		
1815	2	1		1					2							16		
1820	2	7		1	1				2							41		
1825	4	4		1					2							32		
1830	7	8		2					3							53		
1830/1831	22	10		2					2							67		

wspólną grupę czasopism literackich, społecznych i politycznych. Nie-
możliwe było wyodrębnienie czasopism obcojęzycznych, tak że w po-
szczególnych rubrykach obok czasopism polskich liczone są czasopisma
tego samego typu wydawane w językach obcych.

DOROBEK WYDAWNICZY PRASY POLSKIEJ

Miarą stabilizacji prasy w poszczególnych okresach jej rozwoju jest
liczba czasopism, które przez czas dłuższy utrzymują się bez przerwy
na rynku wydawniczym. Jest to dowodem istnienia odpowiedniego sta-
łego zapotrzebowania społecznego; jeżeli liczba efemeryd prasowych
świadczy niewątpliwie o nasileniu i okresowych wybuchach inicjatywy
twórczej w zakresie dziennikarstwa i czasopiśmiennictwa, to liczba gazet
i czasopism utrzymujących się przez lat kilka, kilkanaście lub kilkadzie-
siąt pozwala ocenić stosunek społeczeństwa do prasy i stopień jej zwią-
zania z życiem społecznym, kulturalnym i politycznym kraju.

Tablice nr 8 i 9 przedstawiają dorobek prasy polskiej w dwóch za-
sadniczych okresach: 1661—1794 i 1795—1831. W okresie pierwszym
ukazało się łącznie 119, w okresie drugim 251 czasopism; z tego 11 czaso-
pism okresu pierwszego i 28 okresu drugiego istniało bez przerwy ponad
10 lat. W latach 1661—1794 pierwszeństwo należy do „Kurieria Polskie-
go” i „Uprzywilejowanych Wiadomości z Cudzych Krajów”, które uka-
zywały się 31 lat (1729—1760). Drugie miejsce zajmują „Gazety Wileń-
skie” — 30 lat (1761—1790). Dalej: „Monitor” — 20 lat i 10 miesięcy
(1765—1785), „Gazeta Warszawska” — 20 lat (1774—1793), wrocławskie
„Gazety Śląskie dla Ludu Pospolitego” — 15 lat (1789—1803), „Wiado-
mości Warszawskie” — 14 lat (1761—1774), „Thornische Wöchentliche
Nachrichten” — 13 lat (1760—1772), „Lemberger Wöchentliche Anzeigen”
— 13 lat (1786—1798), „Gazeta Południowo-Pruska” i „Südpfeussische
Zeitung” — po 12 lat i 3 miesiące (1794—1806).

W okresie 1795—1831 obraz statystyczny komplikuje się przede
wszystkim wskutek istnienia poważnej liczby czasopism urzędowych
(8 w Królestwie Polskim, 1 w Wielkim Księstwie Poznańskim, 1 w Rze-
czypospolitej Krakowskiej), które z powodów zupełnie niezależnych od
sytuacji na rynku prasowo-wydawniczym liczą się do najtrwalszych
i najbardziej ustabilizowanych (do końca 1831 roku od 12 do
16 lat nieprzerwanego istnienia). 15 czasopism spośród prasy nieurzędo-
wej przetrwało kryzys roku 1831 i ukazywało się również w okresie
następnym; dorobek ich notowany jest w tych wypadkach do końca
roku 1831. Pierwsze miejsce zajmuje „Gazeta Warszawska” — 37 lat

(1794—1831). Dalej: „Gazeta Krakowska” — 35 lat i 11 miesięcy (1796—1831), „Kurier Litewski” — 35 lat i 3 miesiące (od 1796), „Gazeta Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego” — 34 lata (od 1797), „Gazeta Lwowska” — 20 lat i 9 miesięcy (od 1811), „Lemberger Zeitung” — 20 lat (od 1812). Po 16 lat i 6 miesięcy ukazywały się od chwili założenia (1815) dwa czasopisma wielkopolskie, licząc oczywiście tylko do końca roku 1831: „Gazeta W. Ks. Poznańskiego” i „Zeitung des Grossherzogtum Posen”. Następne w kolejności dorobku były: „Dziennik Wileński” — 16 lat (1815—1830), „Posener Intelligenzblatt” — 15 lat i 7 miesięcy (od 1816), „Lemberger k. k. Intelligenzblatt” — 15 lat i 3 miesiące (1796—1811), „Rozmaitości” lwowskie — 14 lat i 11 miesięcy (od 1817), „Thorner Deutsche Zeitung” — 14 lat (1796—1809), „Rozmaitości” warszawskie, dodatek samoistny do „Gazety Korespondenta” — 12 lat i 11 miesięcy (od 1818), „Posener Intelligenzblatt” — 11 lat (1796—1806), „Kurier Warszawski”, założony w roku 1821, w chwili upadku powstania listopadowego liczył sobie 11 lat nieprzerwanego istnienia. „Warschauer Intelligenzblatt” wychodził 10 lat i 10 miesięcy (1796—1806), a „Krakauer Zeitung” — nieco powyżej 10 lat (1799—1808).

Jak wynika z powyższych danych, najbardziej ustabilizowane były przede wszystkim gazety ogólnoinformacyjne. Czasopisma tego rodzaju, publikujące wiadomości z całego świata i z reguły miejscowe ogłoszenia, mogły oczywiście liczyć na największą liczbę czytelników i najbardziej trwałe zainteresowanie z ich strony. Spośród czasopism literackich dorobek „Monitora” z lat 1765—1785 jest rekordowy aż do roku 1831.

TABL. 8. CZASOPISMA WG CZĘSTOTLIWOŚCI I OKRESU UKAZYWANIA SIĘ (POWSTAŁE W LATACH 1661—1794)

Częstotliwość: Okres nieprzerwanego ukazywania się	Czasopisma ukazujące się:						Razem
	2 razy w tyg. lub częściej	raz w tyg.	raz na 10 lub 15 dni	raz w mies.	raz na 2 mies., raz na kwartał lub rzadziej	nieustalone	
Wydany tylko jeden numer	3	4	—	—	—	2	9
Do 1 miesiąca	1	2	—	—	—	—	3
Od 1 do 6 mies.	10	8	1	4	1	1	25
Od 6 do 12 mies.	3	15	1	7	3	—	29
Od 1 do 3 lat	8	7	—	4	3	—	22
Od 3 do 10 lat	3	12	1	3	1	—	20
Od 10 do 20 lat	3	2	—	1	—	—	6
Powyżej 20 lat	2	3	—	—	—	—	5
Razem	33	53	3	19	8	3	119

TABL. 9. CZASOPISMA WG CZĘSTOTLIWOŚCI I OKRESU UKAZYWANIA SIĘ (POWSTAŁE W LATACH 1795—1831)

Częstotliwość: Okres nieprzerwanego ukazowania się	Czasopisma ukazujące się:						Razem
	2 razy w tyg. lub częściej	raz w tyg.	raz na 10 lub 15 dni	raz w mies.	raz na 2 mies., raz na kwartał lub rzadziej	nieustalone	
Wydany tylko jeden numer	—	2	—	6	1	11	20
Do 1 miesiąca	16	6	1	—	—	2	25
Od 1 do 6 mies.	17	14	8	11	3	3	56
Od 6 do 12 mies.	17	15	4	17	7	4	64
Od 1 do 3 lat	4	11	2	10	6	3	36
Od 3 do 10 lat	8	5	—	7	2	—	22
Od 10 do 20 lat	8	13	—	1	—	—	22
Powyżej 20 lat	6	—	—	—	—	—	6
	76	65	15	52	19	23	251

TYTUŁY PRASY POLSKIEJ

Zagadnienie nazw gatunkowych w czasopiśmiennictwie polskim, aczkolwiek leży niewątpliwie na marginesie historii prasy, jest jednak interesującym elementem wiedzy o frazeologii epoki. Tytuł czasopisma, w okresie najwcześniejszym zwykle dość konwencjonalny, w miarę rozwoju prasy i zwiększenia jej społecznej roli zaczyna nabierać pewnej treści emocjonalnej, która zresztą w powszechnym odczuciu przechodzi rozmaite i daleko nieraz idące przemiany. Użycie w tytule czasopisma odpowiedniego wyrazu — przede wszystkim odpowiedniego rzeczownika — przestaje być sprawą przypadku. Problem nazw gatunkowych (podobnie jak problem rozwoju języka prasy od jej zarania poczynając) nie był dotychczas badany w oparciu o pełny i należycie przygotowany materiał źródłowy¹⁰. Wart jest jednak niewątpliwie odpowiedniego zainteresowania. Tablica nr 10 przedstawia 30 najczęściej występujących rzeczowników, które pojawiały się w tytułach gazet i czasopism w latach 1661—1831; nie wyczerpując całego materiału (pominięto rzeczowniki występujące bardzo rzadko i nie upowszechnione nigdy w prasie polskiej) zestawienie to może posłużyć wszelako językoznawcom do odpowiednich badań nad rozwojem tytułu czasopisma w historii prasy polskiej.

¹⁰ Jedyne opracowanie z tego zakresu: W. Żurowska-Górecka, *Polskie gatunkowe nazwy periodyków na tle rozwoju czasopiśmiennictwa*, „Prasa Współczesna i Dawna”, 1958, nr 4, s. 86—95.

TABL. 10. STATYSTYKA NAZEWNICTWA TYTUŁOWEGO PRASY
(RZECZOWNIKI NAJCZĘŚCIEJ WYSTĘPUJĄCE W TYTUŁACH)

Główny rzeczownik tytułu	Czasopisma powstałe w okresie:					Razem
	1661— —1763	1764— —1788	1789— —1794	1795— —1814	1815— —1831	
Biblioteka, Bibliothek	2	3	—	1	3	9
Beobachter, Dostrzegacz	—	—	—	1	3	4
Dziennik	—	3	4	13	28	48
Gazeta	—	4	10	10	8	32
Gazette (w jęz. franc.)	2	3	2	1	—	8
Gazety	3	—	1	—	—	4
Goniec	—	—	—	—	3	3
Journal (w jęz. franc.)	2	2	2	2	—	8
Korespondencja	—	—	2	—	—	2
Korespondent	—	—	4	2	1	7
Kronika	—	—	—	—	4	4
Kurier (Kurjer, Kuryer)	5	—	1	1	5	12
Magazyn, Magazin	—	1	—	2	1	4
Merkuriusz, Mercurius	4	—	—	—	—	4
Miesięcznik	—	—	—	—	2	2
Monitor	1	2	—	2	1	6
Orzeł Biały	—	—	—	—	3	3
Pamiętnik	—	1	—	3	19	23
Patriota	1	—	—	—	2	3
Pismo	—	3	2	1	1	7
Przewodnik	—	1	—	—	1	2
Pszczoła, Pszczółka	—	—	—	—	3	3
Rozmaitości	—	—	—	—	5	5
Tygodnik	—	—	—	1	5	6
Uwagi	—	1	1	—	—	2
Wanda	—	—	—	—	4	4
Wiadomości	6	1	—	—	2	9
Zabawy	—	1	1	2	—	4
Zbiór	—	1	—	2	1	4
Zeitung, Zeitungen (w jęz. niem.)	1	—	4	1	3	9